

УДК 811.161.3'373.23:398.92:811.111'373.23:398.92

Да пытання аб сутнасці паняцця «саматызм» (на матэрыяле фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў)

Л.У. Кулік

Удакладняецца сутнасць паняцця «саматызм» у адносінах да кампанентаў фразеалагічных адзінак; устанаўліваюцца саматычныя кампаненты беларускіх і англійскіх фразеалагізмаў; абгрунтоўваецца лагічнасць уключэння ў лік саматычных кампанентаў пэўных слоў.

Ключавыя словы: саматызм, саматычны кампанент, фразеалагізмы беларускай і англійскай моў.

In the article the essence of the term «somatizm» is determined; the somatic components in the Belarusian and English phraseological units are established; the logic of the insertion in the somatic components the certain words is substantiated.

Keywords: somatizm, somatic component, phraseological units of the Belarusian and English languages.

Важнае месца ў фарміраванні лексіка-семантычнай сістэмы кожнай мовы займаюць найменні частак цела чалавека. Менавіта яны адносяцца да высокаўжывальнай лексікі і шырока задзейнічаны пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак (далей – ФА). На высокае задзейнічанне саматызмаў у фразеаўтварэнні ўказваюць многія даследчыкі, адзначаючы, што «ўтварэнне саматычных фразеалагізмаў на аснове метафарычнага ці метанімічнага пераносу з'яўляецца найбольш прадуктыўным фактарам іх утварэння» [1, с. 50].

Мэтай нашага артыкула з'яўляецца ўдакладненне сутнасці паняцця «саматызм» у адносінах да кампанентаў беларускіх і англійскіх ФА.

Тэрмін *саматычны* шырока выкарыстоўваецца ў біялогіі і медыцыне і мае значэнне «які звязаны з цэлам чалавека, цялесны» [2, с. 746]. У адносінах да лінгвістыкі тэрмін *саматычны* ўпершыню быў ужыты Ф. Вакам [3]. У сваёй працы «О соматической фразеологии в современном эстонском языке» даследчык адносіць саматызмы да аднаго з самых старажытных пластоў лексікі, а фразеалагічныя адзінкі з кампанентамі-саматызмамі – да старажытнага пласта фразеалогіі.

Пытанне пра аб'ём корпуса саматычных кампанентаў (далей – СК) у складзе ФА ў розных мовах з'яўляецца не да канца вырашаным. Адны даследчыкі (Р.М. Вайнтрауб, А.А. Кармышакоў, А. Назараў, С.Э. Саідава) вузка разумеюць саматычную фразеалогію і адносяць да ліку саматычных тых фразеалагізмы, у кампанентны склад якіх уваходзяць толькі найменні частак цела чалавека. Другія (Ф. Вак, Ю.А. Даўгаполаў, І.С. Козыраў) пад саматычнымі разумеюць назвы частак цела і органаў жывога арганізма, тым самым пашыраючы аб'ём СК за кошт кампанентаў тыпу *жабры/gills, крыло/wing, хвосць/tail*.

Па-рознаму даследчыкі выяўляюць сутнасць кампанентаў ФА *ном/sweat, сліна/slobber, сляза/tear*. Адны (напрыклад, А.А. Кармышакоў) лічаць, што «фразеалагізмы з такімі словамі, як “слёзы”, “пот”, “сліна” і інш. ... нельга ўключыць у саматычную фразеалогію, паколькі тут няма той функцыянальнай аблігаторнасці, якая ўласціва лексемам-саматызмам» [4, с. 29]. Другія (напрыклад, Г.Я. Аксянчук, У.М. Глухаў) уключаюць іх у корпус саматызмаў, паколькі яны «назваюць неабходныя для жыцця элементы» [5, с. 138].

У працах апошняга часу аб'ём саматычных лексем яшчэ больш пашыраецца. Так, даследчык рускай саматычнай фразеалогіі Д.С. Скнароў далучае да саматычных кампаненты, якія «абазначаюць жыццёва важныя элементы матэрыяльнай субстанцыі, без якіх жывы арганізм не можа існаваць» [6], а даследчыца моўнай карціны свету А.У. Урысон яшчэ больш пашырае корпус саматызмаў за кошт лексем, якія называюць розныя «адхіленні ад нормы» цела чалавека або жывёлы, але з'яўляюцца ім уласцівыя (*бьяльмо, горб, мазоль, плеш, скула*) [7].

У залежнасці ад характару аб'екта намінацыі Р.Ю. Мугу размяркоўвае саматызмы па некалькіх разрадах, вылучаючы лексіку: 1) саманімічную (назвае часткі цела чалавека); 2) астэанімічную (назвае косці чалавечага цела і іх злучэнні); 3) спланхнанімічную (назвае ўнутраныя органы чалавечага арганізма); 4) ангіанімічную (назвае крывяносную сістэму чалавечага арганізма); 5) сенсанімічную (назвае органы пачуцця чалавечага арганізма); 6) якая называе хваробы і праявы чалавечага арганізма [8].

У беларускай і англійскай мовах менавіта саматычныя ФА з'яўляюцца каштоўнай крыніцай ведаў аб беларусах і англічанам як іх стваральніках і носьбітах і характарызуюцца высокай антрапацэнтрычнасцю, што абумоўліваецца імкненнем чалавека пазнаць акаляючы свет праз часткі свайго цела (СК).

Даследаванне фразеалагізмаў дзвюх моў сведчыць аб тым, што ва ўтварэнні саматычных ФА прымае ўдзел прыкладна аднолькавая колькасць СК. Так, у складзе беларускіх і англійскіх ФА вылучана адпаведна 113 і 107 саматычных і семантычна далучаных да іх лексем.

Паколькі найменні органаў, частак цела, вадкасцей у цэле і іншых элементаў будовы цела выступаюць структурнымі кампанентамі ФА, менавіта яны з'яўляюцца асновай падзелу саматычных ФА беларускай і англійскай моў на 9 груп:

1) ФА з кампанентамі-найменнямі *галавы* і яе частак: 19 беларускіх СК (*вока, вусны, вуха, галава, гаўкала* 'рот', *губа, зрэнка, зуб, кацялок* 'галава', *лоб, нос, рот, твар, хайло* 'рот', *халява* 'рот', *цемя, чало, шчака, язык*) і 22 англійскія СК (*cheek* 'шчака', *chin* 'падбародак', *chop* 'сківіца', *ear* 'вуха', *eye* 'вока', *eyeball* 'вочны яблык', *eyelid* 'павека', *face* 'твар', *fang* 'корань зуба', 'ікол', *front* 'твар', *head* 'галава', *jaw* 'сківіца' (у множным ліку 'рот', 'пашча'), *jowl* 'шчака', 'сківіца', *lip* 'губа', *mouth* 'рот', *nose* 'нос', *nostrils* 'ноздры', *rate* 'галава', *snook* 'нос', *tongue* 'язык', *tooth* 'зуб', *top* 'галава');

2) ФА з кампанентамі-найменнямі *цела* і яго частак (у асобныя мікрагрупы аб'ядноўваюцца ФА з кампанентамі *рука/hand, arm* і яе часткі, *нага/leg* і яе часткі): 35 беларускіх СК (*бок, грудзі, далонь, жменя, жывот, зад, калена, карак, каршэнь, кулак, лапатка, локаць, лыткі, нага, палец, патыліца, паха, паясніца, перст, плоць, плячо, поршні* 'ногі', *пояс* 'паясніца', *прыгаршчы, пуза, пуп, пята, рука, сіся, скура/шкура, спіна, цела, цыцкі, шоры* 'ногі', *шыя*) і 36 англійскія СК (*arm* 'рука (ад кісці да пляча)', *arse* 'зад', *back* 'спіна', *bacon* 'скура', *belly* 'жывот', 'пуза', *body* 'цела', *bosom* 'грудзі', 'улонне', *bottom* 'зад', *breast* 'грудзі', *chest* 'грудная клетка', *elbow* 'локаць', *finger* 'палец', *fist* 'кулак', *flesh* 'плоць', *foot* 'ступня', *hand* 'рука (кісць рукі)', *heel* 'пята', *hide* 'скура', *hip* 'бядро', *knee* 'калена', *lap* 'частка нагі над каленам у сядзячага чалавека', 'калена', *leg* 'нага', *limb* 'канечнасць', *loins* 'паясніца', *navel* 'пуп', *neck* 'шыя', *palm* 'далонь', *pins* 'ногі', *shoulder* 'плячо', *side* 'бок', *skin* 'скура', *stomach* 'жывот', 'страўнік', *thigh* 'сцягно', *thumb* 'вялікі палец', *toe* 'палец на назе', *wrist* 'запясце');

3) ФА з кампанентамі-найменнямі ўнутраных органаў (да гэтай групы далучаюцца ФА з кампанентамі *душа/soul* і *дых*): 16 беларускіх СК (*вантробы, вена, глотка, горла, душа, дых, жыла, завароткі, кішка, нутро, паджылькі, паднябенне, печань, пячонка, сэрца, трыбухі*) і 13 англійскіх СК (*gizzard* 'горла', 'глотка', *gut* 'кішка' (у множным ліку 'вантробы'), *heart* 'сэрца', *kidney* 'нырка', *liver* 'пячонка', *lung* 'лёгкае', *muscle* 'мускул', *sinew* 'сухажылле', *soul* 'душа', *spleen* 'селязёнка', *throat* 'горла', *vein* 'вена', *whistle* 'горла', 'гартань', 'глотка');

4) ФА з кампанентамі-найменнямі *шкілета* і яго частак: 4 беларускія СК (*косць, рабро, хрыбет, хрыбетнік*) і 6 англійскія СК (*backbone* 'спінны хрыбет', 'пазваночнік', *bone* 'косць', *knuckle* 'сустаў', *rib* 'рабро', *skeleton* 'шкілет', *spine* 'спінны хрыбет', 'пазваночнік');

5) ФА з кампанентамі-найменнямі *мозга* і *нерваў*: 2 беларускія СК (*мозг, нерв*) і 3 англійскія СК (*brain* 'мозг', *marrow* 'касцявы мозг', *nerve* 'нерв');

6) ФА з кампанентамі-найменнямі *вадкасцей* у цэле чалавека: 7 беларускіх СК (*кроў, мача, нюні, пот, сліна, сляза, сонля*) і 5 англійскіх СК (*blood* 'кроў', *gall* 'жоўць', *slobber* 'сліна', *sweat* 'пот', *tear* 'сляза');

7) ФА з кампанентамі-найменнямі *рагавых утварэнняў* на цэле, якія падзяляюцца на дзве мікрагрупы: а) 'рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры': 6 беларускіх СК (*барада,*

брыво, волас, вус, хахлы, чуб) і 7 англійскіх СК (*beard* ‘барада’, *brow/eyebrow* ‘брыво’, *eyelash* ‘вейка’, *forelock* ‘чуб’, *hair* ‘волас/валасы’, *moustache* ‘вусы’, *whiskers* ‘бакенбарды’, ‘вусы жывёл’); б) ‘рагавыя пакрывы на канцах пальцаў чалавека’: 2 беларускія СК (*ногаць, пазногаць*) і 1 англійскі СК (*nail* ‘ногаць’);

8) ФА з кампанентамі-найменнямі анамальных утварэнняў на целе: 6 беларускіх СК (*бьяльмо, горб, мазоль, плеш, скула, ціпун*) і 1 англійскі СК (*corn* ‘мазоль’);

9) ФА з кампанентамі-найменнямі частак цела жывёл (звяроў, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых): 16 беларускіх СК (*азадак, грыва, жабры, капыт, кіпець, кіпцюр, крыло, лапа, морда, пух, пяро, рог, рыла, хвост, шчэлены, шэрсць*) і 13 англійскіх СК (*claw* ‘кіпець’, *clutche* ‘лапа’, *crop* ‘валляк’, *feather* ‘пяро’, *gills* ‘жабры’, *hoof* ‘капыт’, *horn* ‘рог’, *pecker* ‘дзюба’, *snout* ‘морда’, ‘рыла’, ‘нос’, *sting* ‘джала’, *tail* ‘хвост’, *wing* ‘крыло’, *wool* ‘шэрсць’).

Пры даследаванні беларускіх і англійскіх ФА выяўлена, што 73 СК беларускіх ФА адпавядае 75 эквівалентных СК англійскіх ФА, напрыклад, *вока* – *eye*, *кроў* – *blood*, *пята* – *heel*. На аснове гэтага можна меркаваць пра тоеснасць фразеаўтваральнай ролі лексічных абзначэнняў частак цела, органаў, вадкасцей у целе і г. д., падабенства асацыятыўна-вобразнага мыслення прадстаўнікоў двух народаў і фрагментаў моўнай карціны свету, што выяўляецца «ў наяўнасці агульных логіка-фразеалагічных ідэй» [9, с. 35].

Абгрунтуем лагічнасць уключэння ў лік саматычных слова *душа/soul*. У сувязі з тым, што мадэль свету, якая існуе ў славянскіх мовах, падзяляе ўсе аб’екты на «бачныя/тактыльныя» і «нябачныя», як заўважае А.У. Урысон, «унутры чалавечага цела таксама існуюць сутнасці двух відаў – звычайныя, “рэальныя” органы і субстанцыі (напрыклад, сэрца, печань, кроў, жоўць) і сутнасці нябачныя» (душа) [7, с. 19]. Кожны чалавек абавязкова павінен валодаць як пэўным наборам унутраных органаў, так і душой. У адпаведнасці з міфалагічнымі ўяўленнямі беларусаў падчас жыцця чалавека душа выглядае, як «цела ў целе» [10, с. 157]. У сувязі з гэтым да ліку саматычных кампанентаў фразеалагізмаў далучаецца «аніматызм», па тэрміналогіі Г.Я. Аксянчук [11], ці «ўмоўна саматычны кампанент», па тэрміналогіі Ю.П. Саладуба, *душа* [12, с. 139–145], што матывуецца сэнсам паняцця «душа» як сутнасці, якую стварыў Бог. Душой валодае кожны чалавек, як і пэўным наборам унутраных органаў. Увогуле, для славян, у тым ліку беларусаў, душа ў сістэме ўнутранага свету чалавека займае цэнтральнае месца. Як адзначаюць аўтары манаграфіі «Языковая концептуалізацыя міра (на матэрыяле русскай граматыкі)» Т.В. Булыгіна і А.Д. Шмялёў: «Душа аб’ядноўвае ў сабе ўласцівасці матэрыяльнага і ідэальнага, а гэта дазваляе ёй выступаць у якасці прадстаўніка чалавека ўвогуле» [13].

Уключэнне ў лік саматычных слоў *кулак, прыгарычы, жменя, fist* ‘кулак’ тлумачыцца тым, што пералічаныя лексемы імпліцытна ўключаюцца ў склад паняцця «рука». Падмацаванне нашаму меркаванню знаходзім у працах многіх даследчыкаў, напрыклад, Т.Ю. Залавінай [14], К.М. Гюлюмянц [15], М.У. Юнаш [16].

Што тычыцца лексем *кацялок* ‘галава’, *поршні* ‘ногі’, *халява* ‘рот’, *шоры* ‘ногі’, *басон* ‘скура’, *bottom* ‘зад’, *front* ‘твар’, *pins* ‘ногі’, *top* ‘галава’, то ўжыванне іх у якасці саматычных, матывуецца сутнасцю гэтых паняццяў. Напрыклад, бел. *кацялок* – ‘тое, што і галава’ (3-е значэнне) [17, с. 286], а англ. *pins* – ‘ногі’ (5-е значэнне) [18, с. 548].

Такім чынам, пад саматычнымі лексэмамі разумеем не толькі найменні частак цела і органаў чалавека, але і лексемы *кроў/blood, мача, нюні, пот/sweat, сліна/slobber, сляза/tear, соня, gall* ‘жоўць’, найменні частак цела звяроў, рыб, паўзуноў, насякомых (*крыло/wing, рог/horn* і інш.) з прычыны ўжывання такіх лексем у адносінах да чалавека, таксама словы, якія «абазначаюць жыццёва важныя элементы матэрыяльнай субстанцыі, без якіх жывы арганізм не можа існаваць» [6, с. 7], найменні розных «адхіленняў ад нормы» цела чалавека або жывёлы (*бьяльмо, горб, мазоль/corn, плеш, скула*), якія, аднак, з’яўляюцца ім уласцівымі [7, с. 20], так званыя «патэнцыяльныя назвы частак цела» [19, с. 5] (*кацялок* ‘галава’, *поршні* ‘ногі’, *халява* ‘рот’, *шоры* ‘ногі’, *басон* ‘скура’, *bottom* ‘зад’, *front* ‘твар’, *pins* ‘ногі’, *top* ‘галава’), якія, валодаючы зусім іншым несаматычным першасным значэннем, з улікам пэўных знешніх сувязей паміж прадметамі выкарыстоўваюцца ў якасці найменняў частак цела.

Літаратура

1. Куницкая, Н.В. Функционально-семантическая динамика соматических лексем в составе фразеологических единиц / Н.В. Куницкая, В.Ф. Мельник, Б.С. Данилов // *Дериватология и динамика в романских и германских языках : романо-германская филология : межвуз. сб. / Кишинев. гос. ун-т ; ред. Г.С. Чинчлей. – Кишинев, 1989. – С. 48–55.*
2. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова ; Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М. : ООО «А ТЕМП», 2006. – 944 с.
3. Вакк, Ф. О соматической фразеологии в современной эстонском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Ф. Вакк ; Акад. наук Эст. ССР, Ин-т яз. и лит. – Таллин, 1964. – 29 с.
4. Кармышаков, А.О. Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 / А.О. Кармышаков. – Бишкек, 1992. – 243 с.
5. Глухов, В.М. Фразеологические единицы со словом рука в славянских языках / В.М. Глухов // *Проблемы русской фразеологии : респ. сб. / Тул. гос. пед. ин-т ; редкол. : В.Л. Архангельский, Т.С. Розанова (отв. ред.) [и др.]. – Тула, 1978. – С. 137–146.*
6. Скнарев, Д.С. Фразеологизмы русского языка с компонентами-соматизмами : проблемы семантики и прагматики : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Д.С. Скнарев ; Челябинск. гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2006. – 24 с.
7. Урысон, Е.В. Проблемы исследования языковой картины мира : Аналогия и семантика / Е.В. Урысон ; Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. – М. : Яз. славян. культуры, 2003. – 244 с.
8. Мугу, Р.Ю. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.20 / Р.Ю. Мугу ; Адыг. гос. ун-т. – Майкоп, 2003. – 24 с.
9. Сакаева, Л.Р. Сопоставительный анализ фразеологических единиц антропоцентрической направленности (на материале русского, татарского и таджикского языков) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / Л.Р. Сакаева ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2008. – 40 с.
10. Лобач, У. Душа / У. Лобач, Л. Салавей // *Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўнік ; рэдкал. : С. Санько [і інш.]. – Мінск, 2004. – С. 157–158.*
11. Оксенчук, А.Е. Образ человека в русской языковой картине мира (на материале соматической фразеологии) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / А.Е. Оксенчук ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 1998. – 20 с.
12. Солодуб, Ю.П. Фразеологическая образность и способы её параметризации / Ю.П. Солодуб // *Фразеография в Машинном фонде русского языка / Э.И. Астахова [и др.] ; отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1990. – С. 139–145.*
13. Булыгина, Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – М. : Школа «Яз. русской культуры», 1997. – 576 с.
14. Залавина, Т.Ю. Соматизмы как универсальные образы фразеологических единиц со значением «порицание» (на материале французского языка) / Т.Ю. Залавина // *Язык и культура. – 2013. – Вып. № 9. – С. 54–58.*
15. Гюлумянц, К.М. Некоторые наблюдения над соматическими фразеологизмами восточнославянских языков / К.М. Гюлумянц // *Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. – 1985. – № 2. – С. 48–52.*
16. Юнаш, М.У. Саматычныя фразеалагізмы ў мастацкім маўленні: семантычны і функцыянальна-стылістычны аспекты (на матэрыяле беларускай драматургіі) : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / М.У. Юнаш ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2005. – 21 с.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : больш за 65000 слоў / Нац. акад. навук, Ін-т мовазнаўства ; І.М. Бунчук [і інш.] ; пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005. – 784 с.
18. *The Penguin concise English dictionary / compiled by G.N. Garmonsway with Jacqueline Simpson. – London : Claremont Books, 1995. – 842 p.*
19. Сендровиц, Е.М. Названия частей человеческого тела в русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.207 / Е.М. Сендровиц ; Моск. гос. ун-т. – М., 1970. – 20 с.